

ZARAFSHON VOHASI BRONZA DAVRI CHORVADOR QABILALARINING ETNOARXELOGIYASI MAVZUSIDA

Xayitov Fayzulla Zafar o'g'li

Samarqand davlat universiteti tarix fakululteti
etnogenez (O'zbek xaligining etnik tarixi) yo'nalishi magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Zarafshon vohasining bronza davrimadaniyati, Zarafshon vohasining bronza davri yodgorliklarining o'rganilish tarixi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Zarafshon vohasi, Zamonbobo, yodgorliklar, Samarqand arxeologiya.

ABSTRACT

This article provides information about the Bronze Age culture of the Zarafshan oasis, the history of the study of the Bronze Age monuments of the Zarafshan oasis.

Keywords: Zarafshan oasis, Zamonbobo, monuments, Samarkand archeology.

KIRISH

Zarafshon vohasining tarixiy yodgorliklari haqidagi dastlabki xabarlar ilk bor tog' injenerlari K.F.Butenev, F.Bogoslovskiy, yosh sharqshunos N.V.Xanikov asarlarida uchraydi. Ushbu asarlar Samarqandning me'moriy yodgorliklari, shuningdek, Samarqandda temuriylargacha qadimgi shahar xarobasi-Afrosiyob va «Devori Qiyomat» haqida ilk bor ma'lumot beradi. Zarafshon general gubernatori topshirig'i bilan 1874-yilda mayor Borzenkov Afrosiyobda ilk bor arxeologik qazishma ishlarini boshlab yubordi. Biroq u hech qanday ilmiy tayyorgarlik va malakaviy uslubsiz qazish ishlarini olib borgan. Mashhur sharqshunos va arxeolog olim A.Yu.Yakubovskiyning ta'kidlashicha, mayor Borzenkov hech bir arxeologik tayyorgarliksiz qazishmalar olib borgan, chunki uning asosiy maqsadi noyob topilmalar topish bo'lgan. Shunga qaramay, uning qazishmalari va ular haqidagi M.Rostislov publikatsiyasi Afrosiyobni o'rganuvchilar oldiga keng istiqbolni ochib berdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

1883-yilda general gubernator M.G. Chernyaevning topshirig'i bilan Afrosiyobda qazish ishlari bilan V.V. Krestovskiy shug'ullandi. U hatto Afrosiyob qazishmalariga N.I. Veselovskiyning jalb qilish masalasida gubernator

M.G.Chernyaevga xat bilan murojaat qiladi. Biroq tarixiy yodgorliklarni o'rganish 300 bilan bog'liq ishlar Arxeologiya komissiyasi ruxsati bilan bilishi kerakligi bois V.V. Krestovskiyning bu xatti-harakatlari Sankt-Peterburg olimlari orasida norozilik kayfiyatini kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Hatto I.P. Minaev Rossiya arxeologlar jamiyatining yig'ilishida yodgorliklarni o'rganish ishi bilan faqat mutaxassis olimlar shug'ullanishi kerakligini alohida ta'kidlab o'tadi. Ammo N.I.Veselovskiy nomzodini komissiya ma'qullaydi va unga Turkiston o'lkasi yodgorliklarini o'rganish bo'yicha ruxsat berilishi bilan birga, unga arxeologik qazish ishlari bilan bog'liq ba'zi bir uslubiy maslahatlar berish ko'zda tutiladi. Chunki u tajribali arxeolog sifatida tegishli ma'lumotga ega emas edi. N.I.Veselovskiy 1885-yilda Samarqandga yetib kelib, Afrosiyobni o'rganishga kirishadi. U o'zining hisobotida Iskandar fath etgan qadimgi Samarqand aynan Afrosiyob ekanligini, 1220-yilda Chingizxon vayron etgan Samarqand ham aynan Afrosiyob ekanligini aniq aytadi. Sobiq sovetlar davrining dastlabki yillarida (30-40-yillarda) Zarafshon vohasi tarixi, madaniyati va madaniy merosini, birinchi navbatda, uning har uch vohasi (Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo) arxeologik yodgorliklarini o'rganishga qiziqish kuchaydi va bu ishlarda A.Yu.Yakubovskiy, V.A.Shishkin, M.E.Masson va Ya.Gulomov, G.V.Grigorev va A.I.Terenojkin, A.M.Belenitskiy va D.N.Lev kabi arxeologlar alohida faollik ko'rsatdilar. Ayniqsa, o'tgan asrning 50-yillaridan boshlab Zarafshon vohasi bo'ylab Ya.Gulomov va V.A.Shishkin, A.M.Belenitskiy va D.N.Lev hamda ularning ko'p sonli shogirdlari tomonidan keng ko'lamlil arxeologik tadqiqotlar olib borildiki, natijada, bugungi kunga kelib, uni ilk ajdodlar tomonidan o'zlashtirilishidan boshlab to so'nggi o'rta asrlarga qadar bo'lgan tarixi arxeologik jihatdan davrma-davr, bosqichma-bosqich o'rganildi, juda katta va ilmiy ma'lumotlarga boy faktik materiallar to'plandi, ularni davrma-davr umumlashtirish, har bir davrning o'ziga xos xususiyatlari, tarixiy taraqqiyoti va etnomadaniy rivojlanish jarayonlarini ilmiy xolislik, arxeologik obyektivlik, tarixiy ketmaketlikda o'rganish va ularni umumlashtirish imkoniyati tug'ildi. Zarafshon vohasi, uning tog'li rayonlari odamzodning ilk ajdodlari tomonidan qadimgi tosh davrining muste bosqichidan boshlab o'zlashtirilgan. Bu holda dastlabki ma'lumotlarni Samarqand davlat universitetining arxeologi D.N.Levasarlarida o'qish mumkin. D.N. Lev 1947-yilda Samarqand shahridan janubroqda, Taxtaqoracha dovoni yaqinidan Omonqo'ton g'orini topadi. Oradan 5 yil o'tgach, shahridan 50 kmlar chamasi janubiy-sharqdan Taqalisoy g'orini topib o'rgandi. Har ikkala g'orlarda olib borilgan arxeologik izlanishlar ularni qadimgi tosh davrining muste bosqichiga tegishli ekanligini ko'rsatdi. Zirabuloq va Ziyovuddin tog'etaklaridan (Zirabuloq va Qo'tirbuloq) topib o'rganildi. Ta'kidlash joizki, vohaning muste davri yodgorliklari

asosan tog' bag'ridan qaynab chiqqan buloq bo'ylarida, suvga yaqin g'orlarda makon topganlar.

MUHOKAMA NATIJALAR

Darhaqiqat, Sarazmning yuqori qatlamida dasht qabilalariga xos qo'lda ishlangan Andronova madaniyati sopol parchalari uchraydi. Shuningdek, Sarazm IV davri metall komplekslari orasida ham bronza davri dasht qabilalari madaniyatiga tegishli pichoq va xanjarlar uchraydi. Shu bilan birga, Sarazmning eng Yuqori madaniy qatlam chuqurchalarida qo'lda yasalgan, sirti qizg'ish oq tiniq angob bilan pardozlangan rangli naqshli sopollar seriyasi uchraydi. Bu sopollar bir qarashda chust madaniyati sopollarini eslatadi. Demak, bu ashyoviy dalillar tahliliga ko'ra, sarazmliklar dasht qabilalari bilan (Dashti Qazoni eslang) ma'dan konlari mojarosi tufayli Sarazmni tashlab ketgach, u joyda ma'lum vaqtlar o'tgandan so'ng so'nggi bronza davri rangli sopol madaniyati (Chust) qabilalarining kulbalari paydo bo'ladi. Agar masalaga A.Isxoqov xronologik davriy sistemasi nuqtai nazaridan yondashilsa, bu faraz g'ayritabiiy bir hol edi. Ammo qadimgi Sarazmning eng yuqori qatlami kompleksida so'nggi bronza davrining rangli sopol madaniyati sopolining uchratilishini ikki holat bilan tushuntirish mumkin: birinchisi, keyingi yillar tadqiqotlarida chust madaniyati sanasini arxeologlar orasida mil. avv. II-ming yillik o'rtalarigacha qadimiylashtirish kayfiyati hukm surmoqda, ikkinchisi, Sarazm IV yuqori sanasini miloddan avvalgi II-ming yillikning o'rtalarigacha yoshartirish g'oyasi olga surilmoqda. Shunday qilib, Yuqorida keltirilgan faktlardan kelib chiqib, Sarazm I-Nomozgoh III bilan, Sarazm II -Nomozgoh IV bilan, Sarazm III -Nomozgoh V bilan, Sarazm IV -Nomozgoh VI bilan davrlashtirish mumkin. Zarafshon vohasining ilmiy adabiyotlarda so'nggi eneolit va ilk bronza davri madaniyati hisoblanib kelingan Zamonbobo yodgorligi shu madaniyatga tegishli manzilgohlarning topilishi munosabati bilan A.Asqarov tomonidan muxtasar o'rganilib, ularning yoshi miloddan avvalgi II-ming yillikning birinchi yarmi bilan belgilandi.

O'rta Osiyo sarhadlarida kishilik tarixi eneolit davri jamoalariga tegishli madaniyat kam o'rganilgan. Bu holat mis rudasining mazkur mintaqada bir zaylda uchramasligidan kelib chiqib mutaxassislar tomonidan tushuntiriladi. Tadqiqotlardan ma'lumki, ibtidoiy odamlar doimiy ravishda o'z turmushlarini yaxshilashga intilib mehnat qilishgan. O'zlari yashab turgan joyning tabiati sirlarini bilishga harakat qilishgan, mehnat jarayonida to'plagan tajribalari va bilim ko'nikmalarini ishgasolib ixtiro, kashfiyotlar qilishganki, bular o'sha davr uchun o'ziga xos mazmun kasb etuvchi innovasiyalar edi. Shunday ixtirolardan biri misga qalayni qo'shib bronzani kashf qilinishi hisoblanadi. Eneolit davri metallurlari vaqt o'tishi bilan qalayni misga qorishtirib, bronza olishni yo'lga qo'ydilar. Ma'lumki, bronza egiluvchan va mustahkam metall bo'lib chiqdi. Shu bois qisqa davr ichida bronza ibtidoiy davr

xo‘jalik hayotning turli sohalariga kirib bordi va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim o‘rin tuta boshlagan. Xuddi shu metallning ishlab chiqarishda qo‘llanila boshlashi jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida, ishlab chiqarish kuchlari, vositalarida muhim, tub o‘zgarishlarga olib kelgan. Bronzaning kashf qilinishi natijasida iqtisodiyotning barcha sohalarida mehnat unumdorligi oshdi, ehtiyojdan ortiqcha mahsulot paydo bo‘ldi. Bronzadan nafaqat mehnat qurollari yasalgan, balki turli bezaklar, uy-xo‘jalik buyumlari ham yasalib, shuningdek harbiy qurol-aslahalar yasaydigan maxsus temirchilik, 148 zargarlik ustaxonalari vujudga keldi, harbiy qurollarning xilma-xilligi va jangavorligi ortdi. Hunarmandchilikning ixtisoslashuvi ro‘y berdiki, natijada viloyatlararo iqtisodiy tovar ayraboshlash ancha kuchaydi, madaniy viloyatlarni iqtisodiy jihatdan bog‘lab turuvchi tabiiy aloqa yo‘llari, transport vositalari paydo bo‘ldi. Quruqlikdagi transport vositasi sifatida hayvon kuchidan (ot, tuya, qaromol) keng foydalanish boshlandi. Hayvonlar qo‘shilgan g‘ildirakli aravalar vujudga keldi. Xullas, metallning kashf etilishi ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyot jarayoni ilk shaharsozlik – urbonik sivilisasiyaning vujudga kelishiga tarixiy shart-sharoit yaratdi. Ammo mehnat qurollari ishlab chiqarish uchun bironza nodir va kamchil metall bo‘lib qolaverdi. Shuning uchun ham mehnat qurollarini tayyorlash uchun avvalgidek tosh va yog‘ochlardan keng foydalanildi. Bronza faqat temirning kashf qilinishi va xo‘jalikda foydalanishga kirishilishi tufayli turmushdan siqib chiqarilishiga olib kelgan. Ilmiy va o‘quv adabiyotlarda metallurgiyaning rivojida bir-biridan farqlanuvchi 4 ta bosqich bo‘lganligi haqida ma’lumotlar mavjud. Birinchi bosqichda misga xuddi turli toshlarga ishlov berilganidek, unga ham ikki yon tomoniga ishlov berish texnikasi qo‘llanilgan. Misdan dastlab zeb-ziynat va taqinchoqlar, keyinchalik kichik o‘lchamli, mayda mehnat qurollari yasalgan. Ikkinchi bosqich metallni ochiq usulda eritish va undan kichik o‘lchamli narsapredmetlar quyish, ya’ni qadimgi metallsozlik bilan xarakterlanadi. Uchinchi bosqich o‘ta muhim ixtiro, yani rudani eritib, misni ajratib olish bilan izohlanadi. Bu mil.avv. VI- ming yillikda sodir bo‘lgan. To‘rtinchi bosqich so‘zsiz, mis asosida sun‘iy ravishda bronzani quyish ixtiro qilinganligi bilan xarakterlanadi. Metall buyumlar turmushda juda qadrlangan. Sababi, metall hamma hududlarda ham bir zaylda uchramagan. Shu bois metallning tovar sifatida ming kilometrlarga cho‘zilgan masofadagi savdosi, almashinuvi ro‘y bergan. Be’jizga g‘ildirak kashf etilmagan. Bronza davrida ishlab chiqarish xo‘jaligi yanada rivojlangan. Sug‘orma dehqonchilik takomillashgan, yangi-yangi yerlar o‘zlashtirilgan. Hunarmandchilik sohasi ko‘paygan va rivojlangan. Ayniqsa, metallsozlikda yangi ixtirolar bo‘lgan. O‘rta Osiyo bronza davri jamoalarining moddiy madaniyati o‘rganilishi tarixi mavjud. Ilmiy adabiyotlarda bronza davri yodgorliklarining tadqiqoti 3 bosqichga bo‘linadi. Bunda XIX asrning oxiri - XX asrning 80- yillarini o‘z ichiga olgan tadqiqotlarning dastlabki yillarida davrga oid

yodgorliklar topilgan va lokalizatsiya qilingan. R.Pompelli, G.Shmidt, B.A.Kuftin, V.M.Masson, I.N.Xlopin, V.I.Sarianidi, A.A.Asqarovlarning tadqiqotlari bu davrda amalga oshirilgan. XX asrning 60- yillaridan e'tiboran Namozga, Sopolli va Dashli, Tazobog'yob, Zamonbobo, Chust, Vaxsh bronza davri jamoalarining madaniyati tadqiq etilgan. Bu tadqiqotlarda jamoalar moddiy madaniyati, me'morchiligi, 149 xo'jaligi, hunarmandchilik asoslari, diniy e'tiqodlari, qabrlari, antropologiyasi tahlil etilgan. Ayniqsa, Namozga, Sopolli va Dashli madaniyatlarining o'rganilishi katta kashfiyotlarga olib kelgan.

XULOSA

Biroq V.I.Sarianidi go'yoki Dashli kompleksida zamonbobo madaniyatiga xarakterli qushdonlarning topilishi bahonasida Zamonbobo madaniyatining yoshi miloddan avvalgi II-I ming yilliklar oralig'idan uzoqqa bormaydi, degan da'vo bilan chiqadi. V.I.Sarianidining xato xulosasi ta'sirida A.Asqarov Zamonbobo madaniyatining sanasini yoshartirish yo'lida maxsus maqola bilan chiqadi. B.A.Litvinskiy ham Zamonbobo manzilgohi yuzasidan terib olingan dasht qabilalarining sopollariga ishora qilib, V.I.Sarianidi taklifini asoslashga urinib ko'radi. Darhaqiqat, Katta tuzkon 35 manzilgohidan terib olingan sopollarning 98 foizini naqshsiz kulrang, shamot aralashmali qalin sopollardan iborat ekanini va manzilgoh maydonidan mis igna-bigiz va pichoq siniqlari hamda Zamonbobo qushdonlari parchalarining topilishini hisobga olganda Zamonbobo madaniyatining so'nggi eneolit va ilk bronza davriga tegishli ekanligiga hech bir shubha qolmaydi.

XULOSA

Zarafshon vohasi bronza davri, ayniqsa, miloddan avvalgi II-ming yillikning ikkinchi yarmida chorvador qabilalar tomonidan keng o'zlashtiriladi. Yodgorliklardan topilgan ashyoviy dalillar orasida sopol idishlar, turli xil taqinchoqlar, metallardan ishlangan uy-ro'zg'or va mehnat qurollari ob'ektlar xronologiyasini o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda ulardan qolgan ashyoviy dalillarning uchrashi oriy qabilalarining janubga migratsiyasi bilan bog'lanmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, oriylarning janubga Yurishi Avestoda ko'rsatilganidek, bir sana doirasida bo'lmagan. Ularning O'rta Osiyoga ommaviy ravishda kirib kelishi ikki bosqichda yuz bergan. Birinchi bosqich–miloddan avvalgi II-ming yillikning o'rtalariga to'g'ri kelsa, ularning ommaviy ravishda kirib kelishining ikkinchi bosqichi mil. avv. II-ming yillikning oxirgi choragiga to'g'ri keladi. Bu davr materiallari shimoliy Baqtriyada Qo'ng'irtut va Teguzak manzilgohlarida uchraydi. Bu yodgorliklar davriy jihatdan Sopolli madaniyatining Mo'lali bosqichi bilan zamondoshdir. Bu sanalar mutaxassislar orasida tan olingan. Shu bilan birga, ular orasida qadimiylikka davo qiluvchi Jukov memorial diniy kompleksi xronologik jihatdan Evroziya cho'llarida chorvachilik xo'jaligi endigina shakllanib borayotgan

ilk bronza davri madaniyatlarining hosilasi bo'lishi mumkin. Undan keyingi xronologik prioretitga da'vo qiluvchiobyektlar To'qayli manzilgohi, Chakka qabristoni va Siyob yolg'iz .

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Ibragimov R. Z. Arxeologiya va etnologiya. (nashrda).
2. Egamberdieva N. A., Arxeologiya. O'quv qo'llanma. Toshkent. 2011.
3. Kabirov J., Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. –T., 1990.[3]
4. Annayev T., Tilovov B., Xudoyberdiyev Sh. Boysun arxeologik yodgorliklari.